

1920 — 1970

Magico!

W BOOKS

Italian Realism
Italiaans Realisme

Inhoud

Voorwoord	6
Foreword	8
Maite van Dijk	

Een 'betoverde blik' als grens tussen droom en werkelijkheid 	10
An "Enchanted Gaze" as a Borderline between Reality and Dream	24
Valerio Terraroli	

CATALOGUS | CATALOGUE

1. Werkelijkheid en bevroren tijd Reality and Suspended Time	36
2. Mensen: portretten en zelfportretten People: Portraits and Self-Portraits	44
3. De wereld van het volk The Popular World	72
4. De lege speelkamer The Empty Playroom	82
5. Figuren in een interieur Figures in an Interior	94
6. Het eeuwige vrouwelijke The Eternal Feminine	108
7. Het mysterieuze leven der dingen The Mysterious Life of Things	118

Kunstenaars A-Z Artists A-Z	140
--------------------------------------	------------

Woordenlijst Glossary	141
--------------------------------	------------

Colofon Colophon	144
---------------------------	------------

Contents

VOORWOORD

Magico!

Italië is al eeuwenlang een favoriete bestemming voor kunstenaars. Van oudsher wordt het land gezien als de bakermat van de Europese kunstgeschiedenis. Daarnaast was het een van de drie epicentra (naast Duitsland en Frankrijk) van waaruit het neorealisme in de jaren 1920 over Europa uitwaierde. Het is dan ook niet verwonderlijk dat vele realistische schilders in de collectie van Museum MORE naar het zuiden afreisden om de Italiaanse kunst en het landschap met eigen ogen te zien.

MAITE VAN DIJK

ALGEMEEN DIRECTEUR

Wim Schuhmacher legde het Italiaanse landschap vast in verschillende van zijn schilderijen en het werk van Pyke Koch laat duidelijk de invloed van Italiaanse renaissancekunstenaars zien. Ook Carel Willink werd sterk beïnvloed door de Italiaanse schilderkunst. Behalve het werk van vroege renaissanceschilders als Giotto, Sandro Botticelli, Giovanni Bellini en Fra Angelico keek hij ook goed naar het werk van tijdgenoot Giorgio de Chirico. Diens gestileerde, wat bevreemdende en verlaten stadsgezichten uit de jaren 1910 hadden een duidelijke weerslag op Willinks werk. Hij maakte voor het eerst kennis met De Chirico's werk op een tentoonstelling in Berlijn in 1921. Toch zou het nog tot de jaren 1930 duren, nadat Willink met zijn broer een reis door Italië maakte, dat De Chirico's invloed in Willinks werk zichtbaar werd. Dit is bijvoorbeeld te zien in *Straat met standbeeld* (1934), dat in de opstelling in Kasteel Ruurlo is opgenomen. Ook de beroemde tuinen van Bomarzo zou Willink herhaaldelijk bezoeken. Deze tuinen vormden een belangrijke inspiratiebron voor Willinks naoorlogse werk.

Ook in Nederland is er in de afgelopen eeuw op verschillende plekken hedendaagse Italiaanse

kunst te zien geweest. In 1927 was er in het Stedelijk Museum in Amsterdam een groots overzicht van Italiaanse kunst te zien, waar 184 werken van 28 verschillende kunstenaars werden getoond. De tentoonstelling werd georganiseerd door een groep kunstenaars die zich onder de noemer Novecento sinds 1922 in wisselende samenstelling presenteerde. Dit gebeurde onder auspiciën van kunsthistorica Margherita Sarfatti, de politiek adviseur voor Benito Mussolini's fascistische partij en zijn geliefde. Novecento promootte een vernieuwende realistische kunststijl, geïnspireerd op de klassieken en in lijn met de nationalistische en fascistische idealen van Mussolini. Van zes van de in Amsterdam gepresenteerde kunstenaars – Baccio Maria Bacci, Massimo Campigli, Felice Casorati, Giorgio de Chirico, Gino Severini en Mario Tozzi – is nu ook werk opgenomen in de tentoonstelling in Museum MORE. Van Tozzi is zelfs eenzelfde schilderij te zien, namelijk het monumentale *Het ochtendtoilet* (p. 112). De tentoonstelling in het Stedelijk Museum reisde door naar kunstenaarsvereniging Pulchri Studio in Den Haag.

In de decennia erna werden er in Nederland eveneens thematische of monografische

exposities aan Italiaanse tijdgenoten gewijd. In de jaren 1970 waren er meerdere tentoonstellingen: in 1972 had het Boijmans Van Beuningen in Rotterdam een grote solo-expositie gewijd aan het werk van Domenico Gnoli, wiens werk een jaar eerder ook al te zien was in de baanbrekende internationale tentoonstelling *Relativerend Realisme* in het Van Abbemuseum in Eindhoven. In 1977 liet het Noordbrabants Museum in Den Bosch werk zien van het schildersechtpaar Edita en Mario Broglio. Naast deze exposities zijn er ook schilderijen aangekocht van Italiaanse meesters voor de Collectie Nederland: van de prachtige Severini uit 1923 in het Boijmans Van Beuningen, de geweldige Campigli uit 1924 in het Kröller-Müller Museum tot het latere werk van Domenico Gnoli in zowel het Boijmans als het Van Abbemuseum in Eindhoven.

Van Severini tot Gnoli omvat in wezen ook het tijdsbestek van de tentoonstelling – en deze bijbehorende catalogus – in Museum MORE. De grote expositie toont de realistische Italiaanse schilderkunst van de vroege jaren 1920 tot aan 1970. Een halve eeuw aan 'realismo magico', zoals ze in Italië zeggen. De tentoonstelling toont een staalkaart van de twintigste-eeuwse figuratieve schilderkunst: het is een divers gezelschap van kunstenaars, van grote namen als Felice Casorati en Gino Severini tot bij het grote publiek minder bekende kunstenaars als Edita Broglio en Renato Guttuso.

De wens en gedachten om een tentoonstelling over dit onderwerp te organiseren stammen al uit 2018, toen MORE-collega's Marieke Jooren en Ellen van Slagmaat een bezoek brachten aan de tentoonstelling *Unheimlich Real: Italienische Malerei der 1920er Jahre* in Museum Folkwang in Essen. Deze tentoonstelling werd door 24 ORE Cultura georganiseerd, dé specialist in het organiseren van internationaal reizende exposities over het Italiaans magisch realisme. De tentoonstelling uit Essen was in 2017/2018 tevens te zien in het museum Mart in Rovereto en in het Ateneum Art Museum in Helsinki. De ideeën voor onze tentoonstelling werden concreter toen we in 2022 in Milaan de eerste gesprekken met Paola Cappitelli van 24 ORE Cultura voerden. Na een bezoek van de Italiaanse delegatie aan ons museum in Gorssel werd een samenwerking beklonken.

Aan het hele project – van concept, tot boek en tentoonstelling – is met veel plezier en expertise gewerkt door alle Italiaanse én Nederlandse betrokkenen. De samenstelling is gedaan door professor Valerio Terraroli, die met veel kennis en enthousiasme de tentoonstelling en de teksten voor het boek voorbereidde. De productie van de tentoonstelling werd verzorgd door 24 ORE Cultura, en in het bijzonder door Elena Calasso en Myrtille Montaud, die als een geoliede machine de bijzondere bruiklenen van Italiaanse musea, bedrijven en verzamelaars bijeenbrachten. Samen met Marieke Ensing van Museum MORE zorgden zij voor een zeer professionele en prettige coördinatie van de tentoonstelling. Vanuit 24 ORE Cultura zorgde Gian Marco Sivieri voor de totstandkoming van deze publicatie, die in handen van Johan de Bruijn van Wbooks tot een prachtig boek is geworden. Conservator Julia Dijkstra van Museum MORE deed de coördinatie van het boek. Dankzij vertalers Arianna Ghilardotti, Roek Vermeulen en Ted Alkins hebben we alle teksten in zowel Nederlands als Engels in deze publicatie kunnen opnemen. Dana Dijkgraaf verzorgde de vrolijke en elegante grafische vormgeving van het boek en de tentoonstelling, die samen met Studio met met tot stand is gekomen.

Tot slot wil ik graag alle bruikleengevers danken voor hun genereuze bereidwilligheid om hun topstukken naar Gorssel af te laten reizen. In totaal omvat de tentoonstelling 70 werken van 32 verschillende Italiaanse realistische kunstenaars. Het is voor het eerst sinds lange tijd dat er op zo'n grote schaal Italiaanse schilderkunst uit de periode 1920-1970 te zien is in Nederland. We zijn dan ook ontzettend verheugd dat de Italiaanse ambassadeur in Nederland deze tentoonstelling heeft omarmd en dat de expositie onder het patronaat van de ambassade wordt georganiseerd. In 2025 haalden we de banden met Italië ook al aan: toen werd het werk van 'onze' Pyke Koch door het Mart in Rovereto aan het Italiaanse publiek geïntroduceerd, in combinatie met dat van de Italiaanse magisch realistische kunstenaar Cagnaccio di San Pietro, die ook in onderhavige tentoonstelling en -catalogus vertegenwoordigd is. Wellicht dat onze huidige tentoonstelling aanleiding geeft tot verdere uitwisseling tussen Nederland en Italië op het gebied van het (magisch) realisme.

Een 'betoverde blik' als grens tussen droom en werkelijkheid

In de twintigste-eeuwse schilderkunst bestaat er een lijn, een creatieve benadering, een interpretatie van de wereld die weliswaar het realisme omarmt, maar die – ondanks de schijnbare helderheid van haar beelden – niet verward moet worden met de volkskunst, noch met de zogenaamde naïeve schilderkunst, ook al neemt ze daar soms methodes van over. Evenmin moeten we deze benadering verwarren met de verfijnde vormen van archaïsme of primitivisme, hoewel ze daar soms een sfeer of suggestie van overneemt.

VALERIO TERRAROLI

Deze aanpak, deze kijk op verbeelding en werkelijkheid, lijkt langs de onzichtbare grens te lopen tussen de authentiek folkloristische beeldtaal van de volkskunst en het suggestievermogen dat aan het begin van de twintigste eeuw zo werd gewaardeerd in de 'primitieven': of het nu om Etruskische of Egyptische kunst ging, Byzantijnse mozaïeken, middeleeuwse of vijftiende-eeuwse schilderkunst. Misschien voelt deze benadering zich nog wel het meest thuis bij die interpretatie van realisme die zichzelf op gelijke afstand plaatst van zowel de experimenten van de avantgarde (al put ze daar rijkelijk uit) als het Italiaanse *verismo* van de late negentiende eeuw?

Deze lijn, deze perceptie, drukt zich uit in een realistische beeldtaal die niet op naturalistische waarheid mikt, maar zich bezighoudt met de reconstructie van een werkelijkheid die bij het contingente (het niet-noodzakelijke, dus alles wat ook anders had kunnen zijn) en bij de natuurlijke waarheid begint en vervolgens in strakke vormen met een archaïsch karakter verandert.¹ Deze creatieve noodzaak komt in de vroege jaren 1920 krachtig naar boven en ontwikkelt daarbij een

manier van uitdrukken die eenvoudig en soms naïef lijkt, maar die in feite rijk is aan geleerde verwijzingen en aan vrijheid van combineren met vervreemdende effecten. Dit komt tot uitdrukking in een intelligente en gladde stijl zoals we die zien in de schilderijen van Felice Casorati en Cagnaccio di San Pietro, maar die ook al herkenbaar is in de metafysische werken van Giorgio de Chirico. In zijn *Het raadsel van een dag* (1914) of *De verontrustende Muzen* (1917–1918) worden de rijkdom aan verwijzingen en de complexe symboliek verstopt onder composities van opzettelijk vlakke en schematische kleuren, al zijn ze ook harmonieus en weloverwogen.

Deze stroming in de schilderkunst kwam aan het begin van het interbellum op als een duidelijk alternatief voor de beeldtaal van de futuristen en avantgardisten, passend in de tijd van de *Retour à l'ordre*, de terugkeer naar de traditie. Soms zien we er de erfenis van Henri Rousseau in terug en zijn persoonlijke, 'naïeve' interpretatie van de vereenvoudigde, kubistische vervormingen van Derain en de stevige, hoekige vormen van Picasso, in een imaginaire wereld die perfect in balans is tussen versimpeld realisme en een schematische

Werkelijkheid en bevroren tijd Reality and Suspended Time

Giorgio de Chirico (1888-1978)

Italiaans plein met zwembad | Italian Square with Pool
1938

olieverf op doek | oil on canvas

51,3 x 82 cm

Palazzo Maffei Fondazione Carlon, Verona

Gino Severini (1883-1966)

Pulcinella met gitaar | Pulcinella with Guitar
1923

olieverf op doek | oil on canvas

130 x 89 cm

Collectie | Collection Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

Felice Casorati (1883-1963)

Portret van ingenieur Beria | Portrait of Engineer Beria
1924-1925

tempera op paneel | tempera on panel

75 x 100 cm

**GAM - Galleria d'Arte Moderna e Contemporanea, Fondazione Guido ed Ettore
De Fornaris, Turin. By permission of Fondazione Torino Musei**

**Cagnaccio di San Pietro
(1897-1946)**

Het meisje en de spiegel | The Girl and the Mirror
1932
olieverf op paneel | oil on panel
80 x 59,5 cm
Galleria Nazionale d'Arte Moderna e Contemporanea, Rome

Pietro Annigoni (1910-1988)

Zelfportret | Self-Portrait
1936
olieverf op doek | oil on canvas
80 x 65 cm
Museo del Novecento, Milaan | Milan

Mario Broglio (1891-1948)

Portret van een vrouw met bloemenvaas | Portrait of a Lady with a Vase of Flowers
1930
olieverf op paneel | oil on panel
80 x 82 cm
Clementina Ginevra Gallo

Magico! Italiaans Realisme 1920-1970
verschijnt bij de gelijknamige tentoonstelling
in Museum MORE in Gorssel, van 14 februari tot
en met 7 juni 2026

Magico! Italian Realism 1920-1970 accompanies
the exhibition of the same name in Museum
MORE in Gorssel, from 14 February to 7 June
2026

**Deze tentoonstelling is tot stand gekomen in
samenwerking met 24 ORE Cultura, Milaan**

This exhibition was created in collaboration with
24 ORE Cultura, Milan

**Met dank aan het Ministerie van Buitenlandse
Zaken | With thanks to the Ministry of Foreign
Affairs, The Netherlands**

Uitgave | Publisher

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

Museum MORE

info@museummore.nl
www.museummore.nl

Tentoonstellingsconcept | Exhibition concept

24 ORE Cultura
Valerio Terraroli

Auteurs | Authors

Valerio Terraroli
Maite van Dijk

Redactionele productie | Editorial production

24 ORE Cultura

Coördinatie Museum MORE |

Coordination Museum MORE
Julia Dijkstra

Grafisch ontwerp | Graphic design

Dana Dijkgraaf

Vertalingen | Translations

Ted Alkins (NL-EN)
Arianna Ghilardotti (IT-EN)
Roek Vermeulen | Noctua Taal en tekst (EN-NL)

Fotoverantwoording | Photo Credits

pp. 66/67, 136 © Album / Fine Art Images / Mondadori Portfolio; p. 68 © Archivi Fotografici dei Musei Civici di Verona; p. 56 © Archivio fotografico Musei Nazionali di Matera; pp. 45, 71 © Archivio fotografico e Mediateca Mart, Rovereto; pp. 78, 109, 117 © Archivio fotografico Fondazione Cariverona; pp. 15, 112 © Archivio fotografico Museo del Paesaggio, Verbania; p. 89 © Cameraphoto / Scala, Florence; omslag (voor) | cover (front), pp. 12, 21, 41, 139 © Collection Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam / fotografie | photography: Studio Tromp; p. 80 © Collezione d'arte Fondazione CR Firenze, Florence; p. 62 © Comune di Milano. Tutti i diritti riservati; pp. 16, 73, 79 © Erich Lessing / Album / Mondadori Portfolio; p. 58 © Fondazione Carlo Levi, Rome; pp. 60, 61, 69, 115 © Fondazione Il Vittoriale degli Italiani, Gardone Riviera; pp. 33, 123 © Fondazione Virgilio, Borgo Virgilio; p. 93 © foto | photo Barbara Ferriani, Milan; pp. 64, 137 © foto | photo Blue Skies di Giuseppe Ernani Orcorte; pp. 83, 90, 91 © foto | photo Cambi Casa d'Aste, Milan; pp. 126, 127 foto | photo Courtesy ED Gallery, Piacenza; p. 92 © foto | photo Il Ponte Casa d'Aste, Milan; pp. 32, 98 © foto | photo Lensini, Siena; p. 106 © foto | photo Paolo Bonassi; p. 138 © foto | photo Peter Cox, Eindhoven, the Netherlands; p. 133 © foto | photo Scala, Florence; pp. 59, 95, 99, 102, 103, 130 © foto | photo Sebastiano Pellion di Persano; p. 129 © Fotostudio Rapuzzi, Brescia; p. 81 © Galleria d'Arte Moderna, Genoa; pp. 19, 51, 107 © Galleria Nazionale d'arte Moderna e Contemporanea, Rome / foto | photo Gaia Schiavinotto, Rome; pp. 119, 135 © Istituto Matteucci, Viareggio / Bridgeman Images; pp. 25, 37, 43 © Kröller-Müller Museum / foto | photo Rik Klein Gotink; pp. 29, 30, 65, 116 © Mondadori Portfolio / Electa / Luca Carrà; p. 88 © Mondadori Portfolio / Electa / Sergio Anelli; p. 52 © Musei Provinciali di Gorizia, Gorizia; p. 104/105 © Museo Civico di Palazzo Chiericati, Vicenza; p. 40 © Palazzo Maffei Fondazione Carlon, Verona; pp. 50, 54, 55, 101 © Studio Fotografico Gonella; omslag (achterzijde) | cover (back), pp. 10, 87 © Studio Fotografico Luca Carrà / Scala, Florence; p. 122 © Studio fotografico Perotti / Diego Brambilla; pp. 53, 77 © Wolfsoniana – Palazzo Ducale Fondazione per la Cultura, Genoa.

Auteursrechten | Copyrights

© Massimo Campigli, Felice Casorati, Giorgio de Chirico, Antonio Donghi, Leonor Fini, Domenico Gnoli, Renato Guttuso, Carlo Levi, Mattia Acetoso, Gino Severini door | by SIAE 2025

© 2026, WBooks (layout | lay-out)

© 2026, 24 ORE Cultura (inhoud, d.w.z. afbeeldingen en teksten door Valerio Terraroli | for contents, i.e., images and Valerio Terraroli's text) © 2026, Museum MORE | de auteurs | the authors

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. | All rights reserved. Nothing from this publication may be reproduced, multiplied, stored in an electronic data file, or made public in any form or in any manner, be it electronic, mechanical, through photocopying, recording or in any other way, without the advance written permission of the publisher.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden. | The publisher has made every effort to acknowledge the copyright of works illustrated in this book. Should any person, despite this, feel that an omission has been made, they are requested to inform the publisher of this fact.

Magico!

Italiaans Realisme

Italian Realism

1920-1970

Maak kennis met de ontwikkelingen van het twintigste-eeuwse modern realisme in Italië. Het 'realismo magico' uit de jaren 1920 en 1930 vormt het zwaartepunt, maar ook in de periode daarna houden kunstenaars vast aan het realistische idioom. In een tijd waarin abstracte kunst de norm werd, zetten deze kunstenaars zich in om de tradities van de Italiaanse schilderkunst voort te zetten en te vernieuwen. In het boek zijn werken opgenomen van ruim 30 Italiaanse kunstenaars, onder wie Edita Broglio, Felice Casorati, Giorgio de Chirico, Cagnaccio di San Pietro, Antonio Donghi, Leonor Fini, Domenico Gnoli, Renato Guttuso en Ubaldo Oppi.

Explore the development of twentieth-century modern realism in Italy through a selection of around 70 works of art. The *Realismo magico* of the 1920s and 1930s forms the core, but artists also remained faithful to the realist mode in the decades that followed. At a time when abstract art was becoming the norm, they sought to preserve and renew the traditions of Italian painting. The book includes works by over 30 Italian artists, among them Edita Broglio, Felice Casorati, Giorgio de Chirico, Cagnaccio di San Pietro, Antonio Donghi, Leonor Fini, Domenico Gnoli, Renato Guttuso and Ubaldo Oppi.

9 789462 587502

WBOOKS.COM